

detranscendentalisation // European Journal of Philosophy, 1999, № 7(2), P.129-157.

22. **Habermas J.** *Theorie des kommunikativen Handelns. B.2.: Zur kritik der funktionalistischen Vernunft.* - FaM: Suhrkamp, 1981,633 S.
23. **Habermas J.** *Zur Logik der Sozialwissenschaften.* - FaM: Suhrkamp, 1985, 606 S.
24. **Little D.** *Varieties of social explanation: an introduction to the philosophy of social science.* - Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, 1991,258 p.
25. **Neuman L.W.** *Social research methods: qualitative and quantitative approaches, 2nd ed.* - Boston etc.: Allyn and Bacon, 1991,545 p.
26. **Schuetz A.** *Phenomenology and the Social Sciences //Philosophical essays in memory of Edmund Husserl.* - Cambridge, Massachusetts, 1940, P.165-186.
27. **SchGtz A., Luckmann T.:** *Strukturen der Lebenswelt, Bd. I.* Darmstadt: Luchterhand, 1975, 332 p.
28. **Walker G.** *Society and culture in sociological and antropological tradition // History of the human sciences.* - L., 2001, Vol.14, № 3, P. 30-55.

Статтю прийнято до друку 11.11.2002

Тетяна Метельова (Київ)

КРИЗА РАЦІОНАЛЬНОСТІ ЯК СИМПТОМ КРИЗИ СИСТЕМНОСТІ

Впевненість у тому, що раціоналізм не вичерпує себе як ідеологічна доктрина, а раціональність є характеристикою не лише мислення, а й організації дійсності, - висловлювали ще мислителі першої половини минулого століття (Ніколай Бердяєв, Герберт Маркузе, Теодор Адорно, Макс Горкгаймер). І не дивно. Раціоналізм як філософська позиція набуває чітких обрисів за модерної доби, у ситуації загального «розпаду» світу на два протиполюси, якими постають суб'єкт і об'єкт. Відчуття спорідненості раціоналізму як світоглядної позиції та раціональності як характеристики дій суб'єкта, з одного боку, та системності як характеристики об'єктивного світу і способу його організації - з другого, демонструє вся Німецька Класика від Канта до Гегеля. Це маніфестоване самим змістом філософських конструкцій НКФ відчуття змінює свідомий пошук можливостей виходу за межі раціоналістичного в посткласичну добу. Знайти можливість звільнитися від влади *ratio*, що його панування, набувши вигляду чи то «калькулятивного мислення» (Мартин Гайдеггер), чи «індустріального розуму» (Теодор Адорно), а чи логофоноцентризму (Жак Деріда) й «дисципліни» (Мішель Фуко), «не знає жодних перешкод ані в поневоленні людини, ані в цинічній підслесли-

вості до правителів світу цього» [3, с. 40], - таким усвідомлюють сьогодні світоглядне завдання.

Однак раціоналізм як поцінування розуму і як відображення системного буття людини містить у собі велику істину. Він імплікує розуміння того, що субстанцією, яка розвивається, є сама суб'єкт-об'єктність, яка рухається за необхідними і загальними законами. Раціоналізм як «стан людського духу» (Бердяєв), як шлях мислення є ідеальним зліпком зі світу, котрий його породжує, світу, де загальний рух-розвиток системи розбитий на свої найдрібніші складники, що становлять системну єдність. За означенням, система - завжди більша за суму своїх складників, вона визначає їх. Раціоналізм, відтак, справедливо висновує від загального до одиничного і, таким чином, є світоглядним відповідником системного буття людини, а межі раціоналізму збігаються з межами системності.

Однак людське буття не вичерпується системністю, і в цьому - гносеологічне безсилля розуму. Адже й саме теоретичне пізнання, як доводить історія, можливе і чинне лише у відкритих системах. А в закритих діють інші, не пізнавальні закони. Там чинна «логіка Сходу» - замкненої системи, яка втратила процесуальність і перейшла до *стану*. Де немає процесу, там розум убачає ірраціональне «штукарство» й алогічність. Де немає процесу, там панує міт, символ, магія.

Уперше до усвідомленого дослідження своїх гносеологічних засад раціоналізм приходять за доби, що й піднесла його на п'єдестал, - за індустріальної доби, у філософії Канта. Перед Кантом, як і перед його попередниками, стоїть проблема, спільна для всієї філософії Модерну: дослідити можливості пізнання. Аналізуючи сумірність суб'єкта й об'єкта, Кант несподівано наштовхується на нездоланий парадокс: суб'єкт і об'єкт - не сумірні. Щойно суб'єкт починає пізнавати об'єкт, як той припиняє своє буття в якості такого, що існує «таким, яким він є», «самий по собі». І справа тут не лише в тому, що з пізнання, зі змісту отриманого знання жодним чином не можна вилучити «суб'єктивні» (чуттєві) і суб'єктні (розсудковий, категоріяльний схематизм) «домішки». Суб'єкт-об'єктність як певний спосіб організації буття - це завжди процесуальність, перехід суб'єкта в об'єкт і навпаки. Об'єкт як «самість» є такою собі «замкненою системою», що не контактує з іншою, являючи їй лише свою непроникно-усталену «поверхню». Щойно суб'єкт («відкрита система») намагається «втягнути» його в ситуацію пізнання і, відтак, обмін інформацією, як «замкненість» об'єкта руйнується і він починає «грати не за своїми - іншими правилами», за правилами Іншого. Він втрачає свій статус об'єкта і, по-перше, невідворотно «деформується», зазнаючи впливу суб'єкта (що згодом доведе

квантова фізика). А по-друге, сам постає як суб'єкт, каузально впливаючи на свого «руйнівника» (на рівні суб'єкта-людини ця каузальність набирає вигляду насамперед чуттєвого впливу), віддаючи руйнівникові інформацію про себе і, отже, перетворюючи його на пасивний об'єкт, що сприймає. Таким чином, шойно самодостатній і пасивний об'єкт сам постає як суб'єкт-об'єктність, як відкрита система, як процес. «Правила гри», логіка суб'єкт-об'єктності як стосунків між системами й усередині систем, що *розвиваються*, і логіка, що діє всередині *усталеної* системи - різні, понад те, несумісні логіки.

У певному сенсі Кант як дослідник суб'єкт-об'єктності глибший за Гегеля. Він торкається проблеми, що гостро постає перед світом уже в післягегелівські часи. Не зупиняючись на дослідженні суб'єкта як системи в її процесуальності, Кант іде далі й нашоувхується на непорівнянність *не суб'єкта й об'єкта, а суб'єкт-об'єктності (процесу) і «суб'єкт-предикатності» («результату»)* - двох способів системних стосунків. І він таки вкаже шлях подолання цієї прірви - вихід за межі системності як такої, і замкненої, і відкритої. Вихід у світ творчости-моральности-свободи.

Мовою свого часу, мовою наскрізно раціоналістичної Німецької Класики Кант проголосить: узасмовиключність логік, це джерело парадоксальности не лише пізнавальної, а й буттєвої, джерело трагедійности «вічного повернення» (Фридрих Ніцше) і невикорінюваности «екзистенційних дихотомій» (Ерих Фромм), не є нездоланною! Однак у добу Канта його відкриття було ще не на часі: його модерна, суб'єкт-об'єктна дійсність чекала на Гегеля, свого оспівувача, щоб перетворитись на зразок, на єдино належне, на, як скаже згодом постмодерн, *метанаратив*. Аби експлікувати проблему «виходу за межі», європейська людність ще мала пережити самі межі, пережити відчай неможливого, й, оговтавшись від шоку власної обмежености, тверезо взятися за визначення її антропологічних координат.

Болісне усвідомлення вихідної, нездоланної трагедійности людського буття і стане границею модерної доби. Богоборець Ніцше, діагностуючи хворобу, влучить у найболючіше місце - «вічне повернення». Людина, щоб бути людиною, мусить підпорядковувати себе родовим вимогам, її буття-«під» становить онтологічну умову людськости. А проте, воно-таки ту людськість знищує, позаяк підпорядкованість, вторинність, похідність від роду, вмонтованість у каузальність, зрештою, - ознака не-людського, тварно-залежного. Лише вириваючись з-під влади Загалу, хоч би як його називати - Всесвітом, Абсолютною Ідеєю, Богом, Ratio чи Родом, вона стане Людиною. Самочинність, самоврядність - ось кредо Людини! Інше - до-людське.

Очевидно, що шлях до відкриття Ніцше торував Кант, чий категоричний імператив тим і відрізняється від законів «природи», трансцендентальних спричиненостей, що сам нічим, жодною природою не спричинений, а приймається вільно. У ньому немає жодної «доцільності», ані грану онтологічного змісту. І саме тому він - цінність. Ніцшеанська надлюдина - істота, чие воління не знає меж. Вона не потребує жодних настанов і найвищим виявом її необмеженої свободи є власне неспричинюване самообмеження. Воля, здатна до самообмеження, - ось найвища цінність Заходу, уможливлена античністю й народжена християнським середньовіччям. Відтак світ людський набуває рис такого, що існує в просторі, сформованому лініями напруженості між детермінацією та індетермінацією, а також між одиничним та загальним. І точкою перетину цих світотворчих сил буде сама людина.

Від Канта, який цілком раціоналістично обґрунтував сутнісну причетність людини до трансцендентного, потойбічного, некаузального, через повстання Шопенгауера, через його майже непочутий сучасниками й нащадками заклик до Свободи й повторення самопожертви Христа заради спасіння світу, через Ніцше з його гнівним оплакуванням каузальної приреченості людини і вогняною, майже диявольською непокою їй, - до ствердження екзистенціалізмом винятковості одиничного, його іншості щодо світу і ствердження феноменологією фундаментальної антропологічності самого світу - таким є шлях самоусвідомлення європейської людини.

Цей вектор європейського світоглядного шляху - від орієнтації на різні, історично зумовлені й системно визначені форми стосунків одиничного й загального, варіації підпорядкування першого другому аж до цілковитого їх протиставлення, до ціннісного вивіщення одиничного над загалом наприкінці модерної доби був загострений соціально-політичними нашаруваннями на її завершальному етапі зрілого індустріалізму. Рід-Загал-Система, втілений у тоталітарних суспільствах ХХ-го століття, відверто довів свою ворожість будь-якій унікальності й одиничності, продемонстрував уніфікаційну налаштованість й агресивно-антигуманну суть. Побудована на цілком системних засадах, визначена за всіма параметрами раціоналізму як характеристики суб'єкт-об'єктних стосунків тоталітарна система раптом, уперто випадаючи з процесуальності, виявила і свою глибинну тотожність Об'єктові, тій самій кантівській речі-в-собі, що, впливаючи, втікає від впливу й пізнавального схоплення, і свою ірраціональність, і, що головне, свою невинуватість й невикорінювану репресивність. Внутрішня еміграція носіїв розуму-ratio до країни власної екзистенції, цей вимушений шлях утечі від ratio, об'єктивованого в соціальних, політичних і техніко-технологічних

формах, на додаток до екзистенційного жаху перед загрозою бути поглинутим Системою, пережитого зовнішнім щодо тоталітарних утворів світом перетворили досвід екзистенції на найвищу цінність.

Та зойно було визначено нову метрику філософських просторів і нові «одиниці виміру» відстані між людиною і світом, як пролунав «регіт богів». Те в людині, що не підвладне системності, що не завдячує їй своїм існуванням, те, що долає саму системність - осібне й одиничне, вітально-екзистенційне, яке виводить людину за її межі, те раціоналізм і - ширше - розум прагне або «поставити на місце», заштовхнути в межі системности, оголосивши неістотним (¥. Гегель), таким, що не існує, не сущим (К. Маркс), або ж починає художньо оспівувати. І в тому оспівуванні може й сам вийти за власні поняттєво-категоріяльні межі, звернувшись до «недискурсивних» засобів відтворення-творення світу (невипадково екзистенційна філософія заходить на «чужу» територію, ототожнюючись з мистецтвом) - образу й символу, архетипу й цінності, міту й аксіологеми як не підвладних системній однозначності, більших за саму системність. І, за межами раціоналістичних мурів, нашттовхнутися на шалений спротив раціоналізму як норми, на звинувачення в зраді й докори сумління. А може, художньо оспівуючи звільнення, тишкомнишком, підмінити поняття розуму, скажімо, поняттям контекстуальности і намагатися підтягнути під системність те, що з нею не сумірне. Постмодерн кінця ХХ ст., який оголосив війну всім і усіляким репресіям, лого-, фоно- тощо центрисмам та іншим метанаративам, - і є зразком такої підміни.

Причини нинішньої кризи раціональности мають не епістемологічне походження. Пошук нових, некласичних форм раціональности - це симптом кризи самої системности в бутті людини, це свідчення того, що системно-цивілізаційний спосіб буття людини у світі дійшов своїх меж і на часі новий «універсумно-антропологічний прорив», напрям якого окреслив Кант. Культуротворче буття нині заявило про себе як єдине справді людське, надсистемне буття-у-свободі, логіка якого не вичерпується раціональністю.

Нинішній постмодерн - відчайдушна гра, сміх від безнадійности. Долаючи світоглядну визначеність модерну, він сам залишається його рідним дитям, плоттю від плоті, духом від духу. Закликаючи відкинути будь-які метанаративи, він перетворює саме відкидання на власноруч витворений метанаратив, у такий спосіб замінюючи одну модерну модель іншою. Наслідуючи модерн, нащадок і далі перебуває в полоні модерного-таки уявлення про самодостатність людини: суцільне відкидання метанаративів оголює екзистенцію і надає їй статусу першоджерела сенсів і цінностей. Відтак визнання «собівартосте» цінностей руйнує

їхню ієрархію, і вибір системи етичних координат залежить тільки від естетичних смаків особистости. Естетичне заступає етичне, «добре» й «погано» втрачають свій сенс перед наступом «привабливо» й «непривабливо».

Здійснене модерном пересаджування пункту відліку історичного часу до власного соціального ґрунту постмодерн радикалізує перенесенням етичних підвалин людськості на ґрунт естетичної сваволі особи. Усталене місце розуму, освічености, прогресу, - все ще цінностей, хоч і здискредитованих у своїх можливостях, - заступає нічим не стримуване світо-, лого-, аксіо- тощо творення. Параметри творення визначає творець: іншого й бути не може в умовах збереження модерного світо-відчуття, в основі якого - переживання онтологічного сирітства. Злякане карамазівське «якщо Бога нема, то все дозволено» - не лише раціональний висновок з кантівського антропологічного відкриття. Це й тужливий зойк сироти, що втратив батьківську опіку й міцне батьківське плече. Повстання екзистенції проти загалу, людини проти будь-яких родових репресій не лише відкрило шлях до самочинности. Воно-таки позбавило її притулку й захисту, перетворивши на вічного самотнього мандрівника, якому, сповненому нудьги й турботи, ні до чого категоріяльні сітки й тріяди. І лише сам-на-сам із собою, до смертельного жаху гостро переживши своє сирітство, модерна людина почала визнавати за собою право на встановлення правил гри, які «не потребують будь-якого зовнішнього джерела їх легітимації» [4, р. 4].

Розпочату модерном низку антиієрархічних революцій довершив злам ієрархії цінностей. Руйнацію культурної ієрархії розпочато в масовій свідомості. Так, французький дослідник Р. Декомб запитує, яким чином у філософії цінностей, тобто філософії універсального порівняння, можна говорити про непорівнянне (одиничне або суверенне) буття? «Оцінювати - значить порівнювати: це краще, ніж те. У філософії цінностей не може бути й мови про конкуренцію оцінок, війну інтерпретацій, суперництво світоглядів. Усе рівнозначне: існують лише думки, погляди, інтерпретації й перспективи. Ніхто не може опертися на істину, тому що вона сама є цінність, що перебуває у стані конкуренції з рештою цінностей» [1, с. 159].

Водночас примара культурного хаосу й сваволі, декадансу й дегрансу набирає виразного вигляду. Досвід свідчить: небезпека існує. Будь-яка революція має здатність приходити до заперечення власних ідеалів, до звиродніння поступу на найжахливіший відступ. Однак той-таки злам ціннісних ієрархій містить у собі й позитив: він по-іншому розставляє наголоси на стосунках людини й світу, визнаючи достойним

існування, а відтак - повагу й увагу до всього, що існує. І, по-друге, поширює спосіб існування самої культури - нерепресивний, побудований на принципі збігу унікального, особливого й загального - на соціальну, ба навіть побутову царину.

Небезпечне, протиприродне з соціального погляду, неможливе й позбавлене сенсу оцінкове урівнювання Паваротті та Кіркорова, автора Сикстинської Мадонни з автором попсового кліпу для Мадонни має сенс, якщо згадати іншу неможливість, що лежить у межах самих культурних обріїв: порівнювання на терезах «гірше - краще», скажімо, Рейнського собору та храму Абу-Сімбел, філософської спадщини Платона й Канта тощо. Запроваджуване постмодерном оцінкове урівнювання всього і вся нарешті унеможлиблює претензійні судження новітніх геніїв щодо наївності мілетців, плутанини Аристотеля, обмеженості Декарта й помилок решти попередників, помилок, яких вони, сучасні генії, ясна річ, спроможні уникнути. Відтак те, що донедавна було чинним тільки для артефактів, поширено на антропофакти, внаслідок чого значно виріс рівень людської цінності, як і рівень укорінення мультиверсумного характеру всесвіту.

Сучасний постмодерн, відтак, є пороговим, таким собі симптомом проходження «точки біфуркації», за якою *або* рівноважно-заспокоєний деграданс, таке собі еманційне зісковзування до впокоєння у простоті ширужиткового світу, *або* самодостатньо-творче розгортання себе в безмежність, динамічно-рівноважний стан самодостатності, коли інтенсифікація комунікативних зв'язків не потребує соціальних інтеракцій. Нова, шойно народжувана архітектоніка комунікативного простору відкриває й нові можливості, безмежність можливостей. І все залежить від того, чи здатна модерна сирітка знайти опертя у світі без ієрархій, у світі, де правила гри не є усталеними, чи здатна вона в самій собі відшукати закон зміни правил гри і визнати за вільно обраним фундаментом статус абсолютного.

У цьому - «пост» чи «пре»? - світі право на свободу коштує не більше, ніж право на залежність: обидва обираються з власної волі й обидва можуть слугувати і ствердженням і запереченням людського в людині. У ньому раціональність подолано не з раціональних міркувань - сам цей світ не визнає пріоритетів за *ratio* (хоч би в якій подобі воно виступало: чи то у вигляді розуму, чи системного буття, чи в подобі суб'єкт-об'єктної процесуальності-розвитку). Раціонально обгрунтоване й оформлене - це вже не єдиний критерій дійсного і такого, що має право на вкоріненість у бутті. Що мені до того, якою формулою описуються хімічні реакції в надрах того космічного тіла, яке для мене - єдине

й неповторне, яке - Сонце, що без нього мені життя - не життя? Це фізичне тіло - не лише джерело енергії. Воно - джерело натхнення і, відтак, культуротворче джерело. І єдина й неповторна ріка мого дитинства ніколи не буде підпорядкована лишень законам гідродинаміки, її плін - то, передусім, плін моєї душі, і його, а не загальні закони руху рідини прагну я віддати іншому. Наукові обшири загального, ratio поступаються іншим краєвидам - естетичним, моральним, мітичним тощо. «[...] Постмодерністська думка дійшла висновку, - зазначає дослідник постмодерну Ілля Ільїн, - що все, що приймається за дійсність, насправді є нічим іншим, як уявленням про неї, залежним до того ще й від точки зору, яку обирає спостерігач і зміна якої веде до кардинальної зміни самого уявлення. Отже, сприйняття людини виявляється приреченим на "мультиперспективізм": на низку ракурсів, що постійно та калейдоскопічно змінюються [...]» [2, с. 465].

Назагал, відбувається зміна середовища, в якому розгорнуто процес спілкування. Середовищем постає вже не об'єктивний світ приречених на матеріально-тілесну й екзистенційну самотність одноосібних істот і цілковиту протиставленість їм речей, - ним стає ціннісно зорганізований світ культури як констеляції усіх культурних форм і змістів, конструктивними складниками і персонажами якого є самі ці форми, змісти й архетипи. «Віртуальні» твори, реальніші за саму реальність, твори унікально-загальної природи, персонажі, що стали персонами і тим уможливили досяжність абсолютного взаєморозуміння творця й творіння, неймовірну для суб'єкт-суб'єктного світу такою ж мірою, якою і для суб'єкт-об'єктного, - ось стихія, з котрою вже намагається гратися постмодерна людина.

Для особистости, що зазнала проходження через угрунтовану цивілізаційним розвитком культурно-антропологічну «точку біфуркації», світ, що колись протистояв їй - лагідний чи ворожий, розумний чи божевільний, - віддаляється і стає неістотним, означається як до-суттєвий. Особа не вичерпується сумлінним і ефективним здійсненням соціальних - родинних, виробничих, громадських, політичних тощо - «повинностей». Її соціальна активність не зникає, однак посідає належне підпорядковане чомусь більшому місце. Виміри «недостатньо-мірного» соціального та нескінченно-мірного культурно-антропологічного не перетинаються, не змішуються і не корелюються. Соціально-, виробничо-, політично-, побутові тощо взаємодії, до яких утягнуто особу, мають свої закони. Тим законам особа підпорядкована, і спроба відкинути їх, підпорядкувати собі, «переграти» на засадах віднайденної доцільності обертається, як це блискуче довів соціальний експеримент тоталітарних

утворів, на протилежність омріяного. Треба визнати: раціональне існує і має на те право. Віддаймо ж йому належне і на його полі граймося за його законами. Однак є і те поле, де будь-яку каузальність скасовано, поле, де закони встановлює сама людина. Це поле - вона сама. І його можна орати. І альтернатива злакам, що на ньому культивуватимуться, - не лише бур'яни, а й квіти.

Іншими словами, людині, яка, звертаючи свої перетворювальні здібності й прагнення на себе ж, з особистости перетворюється на персону, ніколи не буває нецікаво, сумно, погано наодинці із собою. В її розпорядженні власний безмір, нескінченне розмаїття культури, яка входить у неї і твориться нею. І спілкування з іншою особою не сповнене побутово-соціальною тематикою, а опосередковане грою з культурними змістами, алюзіями та віддзеркаленнями архетипів культури. Тут народження сенсів вочевидь не задане нав'язаним дискурсом, позаяк сам дискурс конструюється комунікантами. Народження сенсу відбувається не в особі, і не в дискурсі, а в проміжку непромовленого між ними, у «фігурі спільного мовчання». «Світ ловив мене, та не спіймав» - написано на могилі Сковороди, який знав, що невловимість у дискурсивно-каузальній сіті - визначальна риса людини.

Світ, можливий за перехідним «пост», - світ багатомірний, у якому раніше втрачені зв'язки всього з усім, з Батьком-Добром і Матір'ю-Природою відновлено саме тому, що дитяча потреба в них і залежність від них, а тому й повстання проти них утратили свою актуальність. Це світ, де онтологією стає антропологія. Відтак це світ, де за раціональністю у звичному розумінні цього терміна визнано статус, паритетний з іншими способами організації мислення й буття. І на його знаменах може бути написано біблійне «кесарю - кесарево», «віддай належне системі і розбудувуй свій світ, вільний від усіляких детермінацій».

ЛІТЕРАТУРА

1. **Декомб Р.** *Современная французская философия*. - М.: Весь мир, 2000.
2. **Ильин И.** *Постструктурализм. Деконструктивизм. Постмодернизм*. - М., 1996.
3. **Соболь О.М.** *Постмодерн і майбутнє філософії*. - К.: Наукова Думка, 1997.
4. **Adorno Th., Horkheimer M.** *Negative Dialectics*. - New York, 1973.

Статтю прийнято до друку 18.06.2003